

Հի՞ն ՅՈՒՂԵՐ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ Կ. ՊՈԼՍՈՅ Տ. ԶԱԻՔՆ ՊԱՏՐԻԱՐքԻ

ՊԱՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Համար 100

Կոստանդնուպոլիս, Զ/Տ Օգոստ, 1915

Գերապատիւ

Յ. ՂԱՌՆԴ Եպիսկոպոս Դուռընան

Առաջնորդ Պուլկարիոյ Հայոց

Ի ՁԻՒՊԷ

Վերջին նամակէս ետքը, զոր ստացած ըլլալնիդ իմացուցած էիք, հետզհետէ ներքին գաւառներէն աւելի ստոյդ տեղեկութիւններ կրնան հասնիլ. Մեր այս նամակին մէջ տրուած տեղեկութիւնները քաղաքած են բարերդէն իօլամանալով տղատած և պատահարար Պոլիս եկած կողմէի մը, Թուրք սպայի մը կողմէ յափշտակաւելով Պոլիս բերուած 9-10 տարեկան Զիլէցի աղջիկէ մը, Խարքերդէն եկած իօլամ ճամբորդէ մը, Երզնկարէն եկած օտար ճամբորդներէ եայլն, հետեարար մեր այս տեղեկութիւնները մեզ պատմուած են նոյնիսկ ականատեսներէ և խժգչութեանց ենթակայ եղողներէ!

Այսօր այլևս ստուգուած է որ Կարնոյ, Տրապիզոնի, Խարքերդի, Բաղէշի և Տիգրանակերտի հանանգներուն մէջ հայ չէ մացած բնաւ, այդ միլիսոնի մը չափ ժողովուրդը իրեն հայրենիքէն յանկարծական տեղանան եղած և դէպէի հայրա քշուած է: Տեղանանութիւնը շտատ սիսթեմաթիկ կերպով կատարած են տեղական իշխանութիւնք Ապրիլի սկիզբէն սկսեալ: Նախ ամէն տեղ գիւղ և քաղաք ամենա- զարհուրելի տանջանքներով և բազմութիւ գանահար սպասութիւններով զինաթափ եղած է ժողովուրդը ժանտարժաներու և այս իսկ նպատակաւ բանտերէն արձակուած ոճրագործներէ կազմուած չիրեներու ձեռամամաներու և այլ զարդարան պատրուակներ և անոնց բացակայութեանը հարուստներ և աչքի զար- նող հայ երեւլիններ մեծ խումբերով բանտերը լեցուած են: Այնունեմեն սկսած է տե- ղանանութիւնը. Նախ բանտարկութենէ պատ մացած այրերը մեծաւ ժամանք և բանտարկեալներէն անոնք, որոնց վրայ յանցանք մը չէ գտնուած, զանազան աեղեր աքսորելու պատրուակաւ խումբ խումբ ճամբար հանուած և ամբողջովին կոտարուած են՝ առանց մէկ հոգի իսկ ազտառելու: Ասոնք ճամբար հանելէն առաջ՝ տեղական կառաջարութիւնը պաշտօնապէս խուզուրկէր է զանոնք և վրանին գտնուած զրամ և արժէքաւոր առարկաները վար գրած է, շտատեղեր առոնք ձեռքերնին կոպուած կամ 5-10 հոգի իրարու կապուած, զրկուած են: Մնացեալ ժողովուրդէն՝ կին, ձեր և մանուկ Խարքերդի վիլայէթին մէջ պարզապէս իրեկ անտէր ապրանք նկատուած, իսլամ ժողովրդեան քմահանոյքին ենթարկուած են, ամենաքարձը պաշտօնաներէն սկսեալ մինչև հասարակ գիւղացին իրեն հաւասած կինը կամ աղջիկը իրեն կնութեան ական մինչև հասարակ գիւղացին իրեն հաւասած կինը կամ աղջիկը առաջ առած է բռնի իսլամացնելով, պղտիկ մանուկները ուզողը առած է ուզածին չափ և մնացեալները ճամբար հանուած են հետիւն և անօթի, առանց պաշտիք, դանուած չէթէներուն սուրբին կեր ըլլալու կամ անթուրինէ մեռնելու համար: Տիարգէթիրէ վիլայէթին մէջ ջարդ տեղի ունեցած է, Մերտին գլխաւորարար, և ժողովուրդը գարձեալ նոյն խժգչութեանց ենթակայ եղած է: Կարնոյ, Բաղէշի, Սերաստիոյ և Տրապիզոնի հանանգներու ժողովուրդը տեղանան եղած ժամանակ կառավարութեան

կողմէ բաւական դիւրութիւն տրուած է իրենց. 5-10 օր պայմանաժամ, մասսամբ գոյք ծախելու թոյլառութիւն և ճամբայ հանուած տաեն քանի մ'ընտանիքի սոյլ մը տրամադրած են, որ մէկ երկու օրէն իրենց ճամբուն մէջտեղը լքելով ետ կը դառնան, Ճամբայ ելնող կարաւանները երքինք յաջորդ օրը և երրեմն քանի մ'օր ետքը ճամբուն վրայ կը հանդիպին չէթէներու և իսլամ գիւղացիներու, որոնք զիթէնք ամբողջովին կը կողպատեն, չէթէները ժանտառմեներու հետ միացած, կը սպաննեն անոնց մէջ եղող քանի մ'այրերը և պատանիները. երիտասարդ կիներն ու չափանաս ազջիկները կը հետացուցուին կարաւաններէն, ժանտակները կը յափշտակուին անոնց կողմէ և կը մասն միայն քանի մը պառաւ կիներ, որոնք ժանտառմեներու կողմէ մարակուելով առաջ կ'երթան, ճամբուն վրայ անօթութենի հետզհետէ մեռնելու համար. Ականատեսն մը միզ կը պատմէ թէ կարոնց վիւայշիթէն Խորբերդի դաշտը հասած կիներու կարաւանը հոն գաշտին մէջ ձգուած է քանի մ'օրեր, ուր անօթութենէ մեռնած են հետզհետէ ամէնն ալ (օրական 50-60 հոգի) և կառավարութիւնը միմիայն քանի մը հոգի զրկած է անոնց դիակները թաղելու, որպէսզի իսլամ տարրին առաջարթիւնը շխանգարուի:

Զիլէցի փոքրիկ աղջնակը մեզ կը պատմէ թէ երր Մարսուանի, Ամասիոյ և Թոքատի ժողովուրդը գէպի առաջ կ'երթային, Սարը Գրչլա ըսուած տեղը (Սերաստիոյ և Կեսարիոյ մէջտեղը), կառավարութեոն դրան առջեն իսկ բուօր աղջիկ ֆժանչ ժանուէկները առնուեցտն մայրերուն ձեռքէն և սենեկներու մէջ լիցուեցան և կարաւանը ստիպեցին որ առաջ երթայ, իսկ ժանուէկներուն հոմար յայտարարութիւն եղաւ շրջակայ գիւղերու, որպէսզի ամէն ոք գոր և ուղածը ընարեր ու առնէր: Իսկ ինքն ու իր մէկ ընկերուէին (Ամսաբոցի նուարդ) սպայի մը կողմէ բերուած են Պալիս, կիներու և ժանուէկներու կարաւանները ամէն քաղաք կամ աւան հասնելուն, կառավարական շէնքին առջեն կը ցուցադրուին, որպէսզի իսլամները իրենց ընտրութիւնները կատարին:

Բարերդէն ճամբայ ելածները այսպէս կոտորակուելէն վիրջը՝ մնացեալ ժանուէկներն ու կիները ձգուեցան երզնկայի առջեն չփրատ գետը՝ Գեմախ Պօլազի ըստաւած տեղը. ու այս և ուրիշ բորբարուութիւններէն վժտահար, երզնկայի մէջ գտնուող Գերման Կարմիր Խաչի հիւանդանոցին հիւանդապահուէիներէն Նորվեկիացի ազնուական ընտանիքէ Օր. Ֆլորա Ա. Ռէտալ ետքէրկ և իր մէկ Գերման ընկերուէին իրենց պաշտօնէն հրաժարելով՝ Պոլիս եկան և անձամբ մէկ քանի զեսպանատուները պարտելով պատմեցին այս վայրագ արարքները:

Այս բարբարասասութիւնները՝ ի գործ դրսւած են ամէն կողմ և այսօր այդ նահանգներուն բոլոր ճամբաններուն վրայ հազարաւոր հայերու դիակներուն է որ կը հանդիպին ճամբորդները, իսլամ ճամբորդը Մարտիւայէն դէպի Սերաստիա եկած տաեն ամբողջ Զ ժամ խիստ դիակներու հանդիպած է որ այր թէ կին: Մայլաթիոյ ըռչոր այր մարդերը հոս բերուած և սպաննուած են, իսկ կիներն ու մանուէկները ամրազակին խալամացեցած են: Ոչ ոք կրնաք այժմ ճամբորդել այդ կողմերը երր այր մարդ է ինքը, ամէն իսլամ, և ժանաւանք չէթէ կոմ ժանտարմ պարտականութիւն կը համարի փրեն անմիջապէս զայն սպաննեկ: Վերջիր Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանին առջեն գտառաւելու համար զերկուած Օսմ. կրեստոխաններէն Զօհրապ և Վարդէս ալ ճամբուն վրայ սպաննուեցան Հալէպէն անդ ին: Այդ նահանգներուն մէջ այժմ իսլամի մը անունին տակ. միայն ծպտելով կարելի է ճամբորդել, իսկ կիներու մատին արդէն վերը ըսուեցաւ, ու երբ կեանքի հետ այդ կերպով կը վերաբերուին, բարյականի մասին խօսիլը առելորդ կը գտանիք:

Հայ զինուուրներն ալ առյն սկ բախտին ենթակայ եղած են. արդէն ասոնք ամէնն ալ զինաթթափ եղած, ճամբաններու շինութիւններուն կ'աշխատացունեն այդ կողմերը: Սարույ տեղնեկութիւն ունինք գր Կարսոյ նահանգի հայ զինուուրները որ Կարին-երջնկա ճամբուն վրայ կ'աշխատացուէին, ամէնքն ալ ջարդուած են, Տիգրանակերտի

Նահանգին հայ զինուորները Տիարպէքիր - Ռւրֆա և Տիարպէքիր - Խարբերդ ճամբառներուն վրայ ամբողջովին կոտորուած են: Խարբերդէն մէկ տնդամէխ միայն 1800 հայ երիտասարդներ իրեւ զինուոր ճամբայ հանուած են դէպի Տիգրանակերտ. հռն աշխատիլ տալու համար և Արդբնիի կողմերը ամէնն ալ կոտորուած են: Միւս կողմերէն տակուին լուր չունինք, բայց անոնք ոլ անտարակոչո նոյն բախտին ենթարկուած են:

Զանազան տեղեր բանտերու խորը մնացած քանի մը այրեր հետզհետէ կախուղան կը հանուին: Կեսարիա, Խարբերդ, Աերաստիա, Կարին, Ատանա ևլն. վերջին մէկ ամսուան մէջ քանի մը ատանեակ հայեր կախազան հանուած են: Շատ տեղեր հայ ժողովուրդը իր կիանքը փրկելու հոմար իւլամութեան դիմեց. բայց նախորդ մեծ կոտորած ին պէտ այս անգամ դիւրութեամբ չընդունուեցան այս դիմումները: Սերաստիոյ մէջ իսլամունալու դիմոզներուն սա պոյմանները առաջարկուեցան. մինչև 12 տարեկան իրենց զաւակները յանձնել կառավարութեան, որ որքանոցներ գրուին, և իրենք յանձն առնեն իրենց տեղէն ելնելով, կառավարութեան ցայց տուած աելը բնուկիւ:

Խարբերդի վիլայէթին մէջ այրերու իսլամանալը չէ ընդունուած, իսկ կիներուն իսլամութեան դիմելու տաենը, զինքը ամսունութեան առնող իսլամի մը պատրաստ գանուիլը պայման դրուած է: Բազմաթիւ հայ կիներ իրենց ծձկեր մանուկներով ինքզինքնին եփրատի ալիքներուն յանձնած են կամ իրենց իւկ տուներուն մէջ ինքնասպան եղած են: Եփրատ և Տիգրիս հազարաւոր հայերու գերեզման եղոծ են:

Աև ծովի եզերքի քաղաքներուն մէջ՝ Տրապիզոն, Սամոսն, Կիրասոն ևայլն, իսլամացողները անմիջապէս հեռացուած են ներքին, զուտ իսլամաբնակ վայրեր: Շատին Գարանիսար զինաթափութեան և տեղահոնութեան դիմադրած ըլլալուն համար թնդանօթի բռնուած և քաղաքի ու գուշի բռնուրդը ժարաչար կոտորուած է իր առաջնորդովը միասին:

Վերջատպէս, Սամոսնէն սկսեալ մինչև Սղերդ և Տիգրանակերտ, այսօր ոչ մէկ հայ մնացած է, մհծադոյն մասը ջարդուած, մէկ մասը տաեւանգուած, և փոքր մաս մը իսլամացած:

Պատմութիւնը երբեք չէ տեսած, չէ պատմած այսպիսի նախճիր մը, որուն համար հիմա սկսած ենք Սուլթան Համիտի ժամանակները մեր երջանիկ ժամանակները համարիւ:

Վերջին ամսուան մէջ իմացանք որ մեր գաւառական առաջնորդներէն Անանիա Մ. Վ. Հազարավետեան, Բարերդի առաջնորդը, կախազան հանուած է հռն, առանց նոյնիսկ Կեդրոսի վաւերացման. Խարբերդի առաջնորդը՝ Պուկ Մ. Վ. Տորէնեան նոյնիսկ կեդրոսի ճամբայ հանուած է դէպի աքսոր և քաղաքէն հազիւ 2-3 ժամ հետ Մայիսի սկիզբը ճամբայ հանուած է ապաննուած: Տակաւին լուր չունինք Սղերդի, Բառացուցուելէն յետոյ անդթօրէն սպաննուած: Տակաւին լուր չունինք Սղերդի, Բառացի, Մշոյ, Քզիի, Բալուի, Երզնկայի, Քմժախի, Բարատի, Կիւրինի, Սամսոնի և Տրապիզոնի առաջնորդներէն, և ամիսէ մը ի վեր է որ լուր չունինք նաև Կարնոյ և Սերաստիոյ առաջնորդներէն:

Նահատակուած քահանաներու և վարդապետներու մասին իսպիլն աւելորդ է: Երբ ժողովուրդը ամբողջովին պարպեր են, եկեղեցիները արդէն կողպատուած և մզկիթի, ախոռի կամ ուրիշ բաներու վերածուած են: Արդէն Պոլսոյ հրապարակի վրայ սկսած են ծախութիւ հայ եկեղեցիներու անօթներ և այլ գոյքեր. ինչպէս սկսած են մինչև Պոլսի բերութիւ թաւրքերու կողմէ գդրախտ Հայ մայրերու զաւակները:

Կիլիկիայ կողմերը կարծեա թէ աւելի թթիւ անցած է այս կոտորած և գունէ մինչև այսօր առաւելի լուր առած չենք ջարդերու կամ այլ խմբական սպաննուածեանց: Ժողովուրդը, որ ցրուած է Հալէպի նահանգին, Տէր Զօրի և Դամասկոսի կողմերը, անշուշտ անօթութենէ պիտի կոտորուի:

կառավարութիւնը, ինչպէս կ'իմանանք, չհաճեցաւ և ոչ իսկ Հալէպի և Աւրաֆայի պղտիկ գաղութիւները իրենց տեղիրը պահել, որ գոնէ անոնք կարենային օգնութեան ձեռք կարկառել իրենց դժբախտ հղբայրներուն, որոնք գէզի հարաւ կը քշուէին, և կիրիկիոյ կաթողիկոսը, որ տակաւին հոն կը մնայ, մեր զրկած նպաստ ները բաշխելու գործով զրազած է:

Մենք կը կարձէինք թէ կառավարութեան այս ծրագիրը հայկական խնդիրը միանգամ ընդ միշտ փակելու համար, հայկական վեց նահանգները հայութինէ պարպել, գտատրկել էր, և կիրիկիոյ կողմը հայութիւնը ցրուել, ապագայի վտանգ մը այն տեղէն ալ հեռացնելու համար: Այդ ծրագիրը զժբախտաբար աւելի ընդարձակ է և հիմնական, Հայութիւնը ամբողջովին բնաջինջ ընել ամբողջ թուրքիոյ մէջ:

Այսպէս բարենորոգումներ գործադրութիւնը սրոշուած հօթը նախանգներու Հայութեան հարիւրին մէկն անգամ այսօր ողջ չէ: Մինչեւ այսօր տակաւին լուր չտանը ցեցաւ թէ Մուսուլ կամ շրջակայ տեղեր ունէ հայ մը հասած ըլլայ: Եւ անա այս ծրագիրը սկսու գործադրութիւնը նոյնիսկ Պոլսոյ շրջակաները: Իզմիթի գաւառին և Պրուսոյի նահանգնին հայութեան մհեմամտանութիւնը արդէն լքելով տուն, տեղ և ամէն գոյք, բանի կը հեռացուցուի գէպի Միջադադիքի անապատները: Արդէն Ատարազար, Նիկոմիդիքա, Կէյզէի գիւղերը, Արմաշ և շրջակաները, զերջապէս իզմիթի շրջակայ գիւղերը, բացի Պարտիզակէն, որուն քանի մը օր պայմանաժամ տրուած է, ամէնն ալ հեռացուցուած են, և Արմաշի գանահայրը իր աշակերտաներովն ու միաբանութիւնովը միասին ամէն բան երեսի վրայ թողլով հեռացուցուած է:

Այս ժողովուրդէն 6 փոքրիկ մտնուիներ Գոնիայի հայերուն յանձնուած են իրենց մայրերը, գոնէ անոնք ողջ մնութ համար, և տեղական կառավարութիւնը զանանք հայերէն առնելով իսլամներու յանձնուած է:

Կարգը ուրեմն եկած է Պոլսոյ, և արդէն վայրկենէ վայրկեան ժողովուրդը ահութողի մէջ կը սպասէ իր մահավճիսին գործադրութեան: Զերբարակալութիւններ անպակաս են, և ձերբակալուածները տնմիջապէս կը հեռացուցուին մեր քաղաքէն, որոնց մեծ մասը անշուշտ ողջ չպիտի մնոյ:

Վերջին օրերուն մէջ, գտառացի աչքառու վաճառականներն են որ կը հեռացուցուին: Հեռուցուցուած են այսպէս իրրանոսին Մարուգէ, Կարնեցի Խէրապէկեան Կարապիս, Աղամեհան Փարեկին, Բաղեկցի Գրգոհան Մըրատ են:

Աշխատութիւն կը թափուի գոնէ Պոլսոյ հայութիւնը փրկիլու այս հայակուր աղէտքէն, գոնէ ապագային համար Թրքահայութեան ութի կոսւան մը ունենալու համար:

Այս տեղեկագրին վրայ բան մը աւելցնելու հարկ կա՞յ արդեօք: Թաւրքիոյ ամբողջ հայութիւնը մահուան դատապարտուած է և այս մահովճիւը ամենայն խըստութեամբ կը գործադրուի երկրին ամէն անկիւնները Եւրոպական քաղաքակրթ տէրութիւնց աշքին առջև և տակութին ցայսօր Գերմանիա և Աւստրիա չկրցան խօսք հասկնել իրենց գաշնուցին, այս բարբարոսական արտաք իրենց ճակտէն պլ հեռացնելու համար: Այստեղ ամէն ջանք ապարդիւն եղաւ: Արտասահմանի Հայացթեան վրայ է մեր յոյսը:

Այս նամակիս մէկ օրինակը զրկեցէք նաև Տօքթ. Լիպարիտ Նազարեանցին ի Սօֆիա, գարձեալ անստորագիր:

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ ԶԱԻԷՆ ԱՐՔԵՊՈՒ. Տէ՛Ր ԵՂԻԱՑԵԱՆ

Յ. Գ. — Խէրեան կառավարութիւնը արկրորդ որինակ մըն ու զրկեցին երէկ թորգու եպս. ին իտալական դեսպանատան Միջացման: Առաջինն ալ նոյն ճամբարով զրկուած էր:

ԶԱԻԷՆ ԱՐՔԵՊՈՒ.